

Ansvar utan klander?

Några tankar om straffansvar för juridiska personer

av Dag Victor

1 Inledning

Ofta gör sig samma tendenser i den kriminalpolitiska debatten och utvecklingen gällande samtidigt i olika länder utan att det därför är lätt att finna någon påtaglig gemensam grund. Mest uppenbart är det i fråga om områden som är publikt spektakulära, som sexualbrott, brottsoffrens ställning, grova ekonomiska brott eller, för att ta ett aktuellt exempel, s.k. nolltolerens. Debatten blir då gärna stormig och drivs med sådana starka känslor och fördömanden av rådande praxis att rättsväsendets funktionärer och andra experter lätt hamnar på mellanhand. Men samtidigheten förekommer också inom sådana mer speciella områden som i allmänhet endast diskuteras av en trängre krets av sörjande byråkrater och experter. Dessa områden behöver dock inte vara mindre viktiga utan angår inte sällan frågor som rör själva grunderna för straffrättens och kriminalpolitikens roll i samhället. Ett sådant område är det som rör möjligheterna att bestraffa juridiska personer.

2 Bakgrund

Historiskt sett är straffansvar för juridiska personer eller andra former av kollektiv inte någon okänd företeelse. I gammal nordisk rätt var det exempelvis ätten och inte de enskilda individerna som var det centrala rättssubjektet. Det är först i anslutning till upplysnings-

tiden som den enskilde individen utvecklas till det exklusiva rättssubjektet inom straffrätten. Det var *upplysningshumanismen*, med dess utgångspunkt att *människan är den måttstock efter vilken alla rättsliga och moraliska värderingars giltighet skall bedömas*, som på detta sätt slog igenom i den juridiska tekniken.

Den moderna straffrätten är således uppbyggd utifrån ett *individualistiskt* synsätt. Brott begås av enskilda individer och straff riktas mot den som begått ett brott. Enligt ett sådant schema är det inte möjligt att bestraffa juridiska personer. Det är också en ståndpunkt som, med hänvisning till *skuldprincipen*, upprätthålls strängt i vissa länder. I exempelvis Tyskland anses straffansvar för juridiska personer stå i strid med de straffrättsliga grundprinciperna (vilket inte hindrar att man har ett system som i praktiken ligger mycket nära ett sådant ansvar) och i Italien anses konstitutionen förbjuda straffansvar för juridiska personer. Med sådana utgångspunkter skulle de möjligheter att bestraffa juridiska personer som finns i vissa länder snarast vara att uppfatta som rester från en passerad tidsepok.

Utvecklingen ger dock inte stöd för ett sådant synsätt. Istället har frågan om straffansvar för juridiska personer blivit ett alltmer aktuellt tema och de länder som kommit att framstå som i otakt med utvecklingen är närmast de som ställer sig avvisande till ett sådant ansvar. Den aktuella frågeställningen är inte om straffansvaret för juridiska personer skall avskaffas utan hur det kan utvecklas.

Inte minst i Norden är detta tydligt. År 1986 behandlade Nordiska straffrättskommittén frågan i sitt betänkande (NU 1986:2) Företagsböter. Vid den tidpunkten fanns redan straffansvar för juridiska personer i Danmark, Island och Norge. I såväl Danmark (1996) som Norge (1991) har dock ansvarsformen därefter vidareutvecklats genom ny lagstiftning. I Finland infördes straffansvar för juridiska personer år 1995. Och i Sverige remissbehandlas för närvarande ett förslag (SOU 1997:127) om att även Sverige skall införa straffansvar för juridiska personer.

Även utanför Norden är tendensen densamma. Europarådet har rekommenderat att medlemsstaterna skall införa bestämmelser om straffansvar för juridiska personer (rekommendation No. 12 (88)18). Att straffansvar för juridiska personer infördes ansågs vara en av de viktigaste nyheterna när den nya franska strafflagen trädde i kraft år 1994. Inom EU har flera olika sanktionssystem utvecklats som i

praktiken är svåra att uppfatta på annat sätt än som straffsystem. Enligt ett av tilläggsprotokollen till den s.k. bedrägerikonventionen skall medlemsstaterna vidta nödvändiga åtgärder för att säkerställa att juridiska personer kan ställas till ansvar för olika brott som begåtts i verksamheten.

3 Debatten

Frågan om det bör vara möjligt att straffa kollektiv är av grundläggande betydelse för den straffrättsliga systematiken. Man skulle därför kunna tro att frågan om straffansvar för juridiska personer skulle ha föranlett intensiva debatter kring straffrättens grundfrågor. Det vore dock en överdrift att påstå att sådana förekommit i någon större omfattning (jfr Petter Asp, EG:s sanktionsrätt, 1998 särskilt s. 220 ff). Det normala har snarare varit i hög grad pragmatiska överväganden kring behovet av att kunna straffa juridiska personer mot bakgrund av intresset av brottsprevention och de juridiska personernas ökade betydelse för den ekonomiska och sociala verksamheten i samhället. Mer principiella eller rent teoretiska resonemang har i allmänhet varit kortfattade och mycket översiktliga. Detta torde också ha bidragit till att straffansvaret fått mycket olika utformning i olika länder såväl när det gäller urvalet av brott som utformningen av ansvarsförutsättningarna.

En av dem som tagit upp ansvarsformens mer principiella implikationer är Vagn Greve. I artikeln Tendenser i det strafferetlige system (SvJT 1997 s. 597 ff) skriver han om bl.a. straffrättens bakgrund i upplysningstidens samhällsfilosofi och den på denna uppbyggda *rättsstatsideologin* och om hur rättsstatsideologin kommit att stå i motsättning till senare socialstatsideologier. I rättsstaten är straffrätten uppbyggd i syfte att kunna bereda medborgarna *skydd mot statsmakten* medan den i socialstaten används som ett redskap för statsmakten. Mot denna bakgrund pekar han bl.a. på hur "muligheden for at straffe en virksomhed eller en erhvervsleder, selv om den pågældende person ikke kan bebrejdes noget" objektivt ansvar, kan ses "som udtryk for en socialstatslig tankegang".

Om man värderar rättsstatsideologin högt och samtidigt ser ett behov av att kunna rikta sanktioner även direkt mot juridiska personer hamnar man uppenbarligen i ett dilemma. Vill man pröva om

det finns någon väg ut ur detta och vilken den isåfall är torde det stå klart att det är i den riktning som Vagn Greve angivit som man måste leta.

4 Det klassiska brottsbegreppet

Enligt rättsstatsideologin är staten skyldig att i sin verksamhet beakta alla människors oförytterliga fri- och rättigheter och deras lika värde. I strafflagstiftningen har detta kommit till uttryck bl.a. i principen att ingen skall straffas för annat än egna gärningar. Straffrätten skall endast användas för handlingar och inte för händelser. Dessa principer medförde att den tidigare effektstraffrätten efterhand kom att ersättas av en mer renodlad *skuldstraffrätt*. Straff förutsatte inte bara att gärningsmannen orsakat en effekt utan också att han kunde sägas ha skuld till denna. Skuldbegreppet introducerades, vilket är viktigt att komma ihåg, som en ansvarsbegränsande faktor i förhållande till det tidigare mer effektorienterade ansvaret.

Det var på denna grund som det *klassiska brottsbegreppet* byggdes upp. Effektdeliktet var det centrala deliktet. Brottsbegreppet delades upp i en *objektiv* och en *subjektiv* sida. Den objektiva, som skulle framgå av lagen, innefattade att 1) någon genom egenhändigt handlande 2) orsakat att 3) någon annan drabbats av en skada. Den objektiva sidan skulle täckas av den subjektiva vilket innebar att gärningsmannen skulle ha skuld i förhållande till vart och ett av de objektiva momenten. Skuldformerna var *uppsåt* och *oaktsamhet*.

5 Skuld, orsak och klander

Begreppen skuld, orsak och klander har etymologiskt sett, såväl i svenskan som i andra språk, ett mycket nära samband. Begreppen ingick ursprungligen i samma betydelsefält. Orsaksbegreppet var inte, som idag, naturvetenskapligt präglat utan var i huvudsak synonymt med skuldbegreppet. Och skuldbegreppet var inte, som dagens juridiska skuldbegrepp, exklusivt knutet till frågan om förutsättningarna för personligt ansvar. Även om vi bortser från arvssynden hade skuldbegreppet ett betydligt vidare tillämpningsområde än så. Och både orsakande och skuld kunde utgöra underlag för klander.

Det mest omvälvande med det klassiska brottsbegreppet var att brottet delades upp i en objektiv och en subjektiv sida. Uppdelningen möjliggjordes genom att orsaks- och skuldfrågorna systematiskt behandlades som två helt skilda frågor. Den klassiska straffrätten bygger i det hänseendet i grunden på att det finns en skillnad mellan människorna och naturen i övrigt. Medan naturen är underkastad *blinda orsakslagar* har människan en *fri vilja*. Det är denna som utgör grunden för *ansvarsförmågan*. Härigenom har också frågan om klander i allmänhet kommit att uppfattas som exklusivt knutet till skuldbegreppet.

Det kan finnas skäl att framhålla att det i förlängningen av upplysningstidens rationalism och förnuftstro också ligger ett ifrågasättande av denna tudelning. Är inte också människorna underkastade de vanliga orsakslagarna och den fria viljan därigenom en chimär? Begreppen skuld och klander förlorar med ett sådant synsätt meningsfull referens. Inom straffrätten har sådana tankegångar i första hand påverkat påföljdssystemet. Men inte minst i Sverige har de också påverkat ansvarsläran. Den svenska bannlysningen av det straffrättsliga skuldbegreppet och avskaffandet av tillräknelighetsläran har denna bakgrund.

6 Samhällsutvecklingen

Straffrätten existerar inte i ett lufttomt rum. Den måste självfallet anpassas till förändrade samhällsförhållanden. En av de mest påtagliga dragen i samhällsutvecklingen efter det att den klassiska straffrätten koncipierades är att *juridiska personer* fått allt större betydelse i samhällslivet. Nästan all näringsverksamhet bedrivs nu inom ramen för juridiska personer. Antalet juridiska personer har vuxit enormt och de är idag ofta långt större och mer komplext uppbyggda än vad som tidigare förekom. Vi har också fått en oerhört omfattande *näringsrättslig lagstiftning*. Lagstiftningens påbud och förbud är till stor del straffsanktionerad. Det är i första hand denna näringsrättsliga lagstiftning som svarar för den s.k. *straffrättsliga inflationen*. Det är också uppenbart att det är nödvändigt med regler för näringsverksamheten i samhället och att regelsystemet också kräver någon form av sanktionsmekanism.

En av grundfrågorna när det gäller straffansvar för juridiska personer är självfallet vid vilken typ av brott som ett sådant ansvar kan vara motiverat. Utan att närmare gå in på frågan torde det ändå vara ganska uppenbart att det främst är vid näringsreglerande lagstiftning som ett sådant ansvar kan fylla ett behov medan behovet vid brottslighet av traditionell karaktär i vart fall inte kan antas vara av mer än marginell betydelse.

7 Överträdelser av näringsreglerande lagstiftning

Vid traditionell brottslighet är gärningarna i allmänhet *uppsåtliga handlingar*. De typiska överträdelserna av näringsreglerande lagstiftning är däremot *oaktsamma underlåtenheter*. Många av straffbestämmelserna är s.k. omissivdelikt som endast kan överträdas genom underlåtenhet. Även i andra fall (vid s.k. kommissivdelikt) begås brotten i mycket stor utsträckning genom underlåtenhet. De straffsanktionerade förhållningsreglerna (själva straffbestämmelsen är i allmänhet av blankettkaraktär) är inte heller på samma sätt som traditionella straffbestämmelser riktade till var och en utan endast till den som *bedriver verksamhet* av visst slag. Förvaltningsrättsligt och civilrättsligt är adressaten i allmänhet en juridisk person som är näringsidkare. Straffrättsligt är bestämmelserna däremot i allmänhet att uppfatta som riktade till den eller de fysiska personer som ingår i den juridiska personens ledning. Genom interna organisationsbeslut kan emellertid ledningen åstadkomma att andra befattningshavare inom organisationen får bära det straffrättsliga ansvaret för vissa delar av verksamheten. I de fall då straffbarhet förutsätter att viss skada eller fara uppkommit utlöses denna effekt i allmänhet av någon annan än den den straffrättslige adressaten. Denne hålls ansvarig inte för eget handlande utan, enligt principerna för *företagaransvar*, för brister i tillsynen och kontrollen av verksamheten.

8 Orsakande och klander

Det klassiska brottsbegreppet är väl anpassat för att hantera den traditionella brottslighet som fortfarande dominerar såväl de centrala strafflagarna som (bortsett från trafikbrottsligheten) den faktiska

brottsligheten. När de objektiva rekvisiten väl konstaterats föreligga är det i allmänhet naturligt att inledningsvis fråga sig vem som är gärningsman, eller med andra ord vem som orsakat den skada som straffbestämmelsen förutsätter. Först när den frågan besvarats uppkommer frågan om skuld som då uppfattas som densamma som frågan om gärningsmannen också kan klandras för gärningen. Då de flesta traditionella brott är uppsåtliga inskränker sig prövningen ofta till om gärningsmannen varit medveten om vad han gjort.

Detta mönster fungerar inte vid underlåtenheter eftersom en underlåtenhet inte i strikt mening kan sägas orsaka något. Vad som avses när man säger att någon orsakat något genom underlåtenhet är istället att han *bort* ingripa för att förhindra effekten. Att någon borde ha ingripit beror i allmänhet på att han befunnit sig i en ansvarsposition. Följden blir att det vid underlåtenhetsbrott normalt är naturligt att först fråga sig vem som ligger närmast till att klandra (vem har befunnit sig i en garantställning) för att först därefter fråga sig på vilket sätt som denne haft möjlighet att förhindra effekten. På ett annat sätt än vid traditionell brottslighet kommer därför en aktsamhetsprövning av det slag som normalt hänförs till skuldsidan att föregå orsaksprövningen (som dessutom är hypotetisk).

9 Oaktsamhet och klander

Liknande problem uppkommer även när det gäller själva aktsamhetsprövningen som sådan. Oaktsamhetsrekvisitet tillhör straffrättsens mer komplicerade områden och är föremål för många olika uppfattningar. Någon möjlighet att här närmare gå in på de frågorna finns självfallet inte. Enligt det klassiska brottsbegreppet brukar emellertid oaktsamhetsrekvisitet, som en slags motsvarighet till uppsåtsrekvisitet, hänföras till *brottets subjektiva sida*. Vad som ur det perspektivet är relevant är i princip olika insiktsmoment. Gärningsmannen har inte insett men borde ha insett. Vid sidan härav har emellertid oaktsamhetsrekvisitet en annan mycket viktig funktion som sammanfattande beteckning för standarden för aktsamt beteende på olika områden (*tillåtet risktagande*). Den delen av oaktsamhetsrekvisitet ligger vid sidan av den personliga skulden och hör, som en avgränsning av rättsstridigt handlande, i princip till *brottets objektiva sida*.

Vid oaktsamhetsbrott av traditionellt slag är normalt kraven i objektivet hänseende i princip samma för var och en. En annan sak är att förutsättningarna för personligt ansvar kan skifta beroende på exempelvis skillnader i kunskaper och erfarenheter. En person kan objektivet sett ha brustit i aktsamhet även om det inte föreligger förutsättningar för personligt ansvar. Vid näringsreglerande lagstiftning står däremot den objektiva sidan av oaktsamhetsrekvisitetet på ett helt annat sätt i centrum. Kraven i det hänseendet växlar i hög grad beroende på straffbestämmelsernas innehåll och den verksamhet som lagstiftningen avser. Kraven är i princip *verksamhetsrelaterade* och inte beroende av vem som driver verksamheten. Har man väl fastställt den objektiva aktsamhetsstandarden är utrymmet för att frikänna med hänvisning till rent subjektiva faktorer i allmänhet mycket begränsade. Den som försätter sig i en situation som är förenad med särskilda skyldigheter måste också försäkra sig om att han upprätthåller den kontroll och de kunskaper som behövs för att uppfylla dessa.

10 Det klassiska brottsbegreppet och de oaktsamma underlåtenhetsbrotten

Den strikta uppdelningen mellan brottets objektiva och subjektiva sida är således anpassad till den traditionella brottsligheten. Vid oaktsamma underlåtenhetsbrott fungerar uppdelningen väsentligt sämre. Frågorna om orsakan, skuld och klander kan i det sammanhanget inte hållas isär på samma sätt. Straffansvaret kommer därför i många fall att starkt avvika från det klassiska brottsbegreppets ideal. Ansvar kan sägas ligga nära ett *vikarierande ansvar* eftersom straffansvaret inte avser eget handlande och ofta utlöses genom någon annans handlande. I praktiken ligger det ofta också nära ett *objektivt ansvar* på det sättet att inslaget av personligt ansvar framstår som mycket uttunnat eftersom oaktsamhetsbedömningen i allt väsentligt beror på andra faktorer än sådana som är hänförliga till den enskildes person. Det är mot den bakgrunden förståeligt att det s.k. företagaransvaret av många uppfattats som näraliggande såväl vikarierande som objektivet ansvar. Ett annat sätt att uttrycka detta är att säga att oaktsamhetsbedömningen vid företagaransvar huvudsakligen avser rättsstridigheten.

11 Juridiska personer som rättssubjekt

En juridisk person kan inte företa några handlingar. Det är alltid någon enskild person som handlar för den juridiska personens räkning. Och den juridiska personen kan inte ha uppsåt eller vara oaktsam. Det kan endast den som företräder en juridisk person. Straff för en juridisk person är därför straff för annans brott (vikarierande ansvar) utan egen personlig skuld (objektivt ansvar). Detta har utgjort den grundläggande invändningen mot ett straffansvar för juridiska personer.

På motsvarande sätt skulle invändningar kunna riktas mot att godta juridiska personer som rättssubjekt även på andra områden. Det vore emellertid i allt väsentligt poänglöst. Själva grundtanken med juridiska personer ligger i att vi accepterar att dessa kan sägas företa rättshandlingar och vara bärare av rättigheter och skyldigheter. Vi har inte heller några problem med ett språkbruk enligt vilket företag eller ett bolag kan tillverka och bygga, diskutera och förhandla och köpa och sälja. Att juridiska personer under vissa förutsättningar är skyldiga att betala skadestånd och avgifter eller att dess egendom kan förverkas är inte heller något som uppfattas som konstigt. Alla vet vi naturligtvis vilka realiteter som ligger bakom ett sådant språkbruk.

På det rättsliga planet är associationsrätten ett erkännande av att det finns ett behov av former för gemensamt agerande och ansvarstagande. I det sociala livet uppträder vi inte endast som enskilda individer. I en mängd hänseenden deltar vi i detta i kollektiva former som befattningshavare, funktionärer, lagkamrater, ledamöter, medlemmar etc. Med positionerna följer ansvar. Som är uppenbart för bl.a. var och en som varit aktiv i en lagsport finns det också gemensamma uppgifter och ett gemensamt ansvar. Även om det interna, individuella ansvaret kan vara fördelat på högst olika sätt kan det vara meningsfullt att klandra (och berömma) olika kollektiv som myndigheter, företag, lag, föreningar etc.

12 Sanktioner mot juridiska personer

Det är uppenbart att det finns behov av någon form av sanktionssystem för överträdelse av den den näringsrättsliga lagstiftningen. Till

stor del har lagstiftaren litat till det individuella straffansvaret. Detta är av olika orsaker inte särskilt effektivt på området. Det är ofta besvärligt att utreda de interna ansvarsförhållandena. Dessa kan också vara sådana att ansvaret kan anses vila på ett stort antal personer. Vem ansvaret riktas mot framstår ofta som mer eller mindre en tillfällighet. Påföljden kan i allmänhet inte relateras till verksamhetens omfattning och betydelse utan att detta skulle framstå som opropor­tionerligt i förhållande till den enskilde individen.

Även om det knappast går att avstå från individuellt straffansvar är det uppenbart att detta inte är ett tillräckligt styrmedel. Det finns behov av att kunna rikta sanktioner direkt mot företagen. I praktiken är det ekonomiska sanktioner som kan bli aktuella. Vid sidan av straffansvar för juridiska personer är det främst olika former av sanktionsavgiftssystem som brukar diskuteras.

Straffrätten är endast ett av många styrmedel som finns tillgängliga i ett samhälle. Straffrätten brukar sägas vara det styrmedel som skall användas i sista hand (*ultima ratio*) eftersom det innefattar repressivt tvång. Man bör dock inte låta sig förledas av de beteckningar som används. I likhet med den europeiska domstolen för de mänskliga rättigheterna i Strasbourg bör man istället se till olika regleringars faktiska innehåll. Att repressiva sanktioner kallas för något annat än straff medför självfallet inte att de bör ha företräde framför straff. Istället bör man kräva att sådana sanktioner i vart fall skall omgärdas med samma rättssäkerhetsgarantier som straff. Detta är inte minst viktigt när det gäller sanktioner som riktas mot juridiska personer.

En sanktionsavgift kan skilja sig från ett straff på olika sätt. Ett genomgående drag brukar dock vara att skillnaderna ligger i att sanktionsavgiften inte omges av samma rättssäkerhetsgarantier som straffet. Det kan vara omvänd bevisbörda, att oskyldighetspresumtionen inte upprätthålls, att besluten fattas av myndigheter och inte av domstol etc.

Vad som är av särskilt intresse ur den aspekt som är aktuell här är emellertid att ansvaret ofta har gjorts objektivt eller strikt.

13 Avslutning

Det är lätt att förledas att tro att straffrättsligt ansvar för juridiska personer skulle vara detsamma som de olika former av strikt ansvar som förekommer vid sanktionsavgifter. I det förra fallet är det emellertid endast så att det inte går att göra någon prövning av subjektiv täckning i förhållande till den juridiske personen som sådan. Där-
emot krävs en objektiv aktsamhetsprövning på samma sätt som an-
nars vid straffansvar. I de flesta länder som har straffansvar för juri-
diska personer gäller också principiellt ett krav på subjektiv täck-
ning från den faktiske gärningsmannens sida. I det senare fallet är det
däremot inte ovanligt att ansvaret är helt strikt i den meningen att
det inte heller krävs någon objektiv aktsamhetsprövning.

Enligt upplysningstraditionen ligger straffets berättigande i kland-
ret. Bedömningen av om det i ett visst fall är berättigat att rikta
klander mot en handling eller en underlåtenhet sammanhänger inte
enbart med den personliga skulden. Många gånger är de objektiva
aktsamhetskraven långt viktigare. När det gäller den näringsregle-
rande lagstiftningen står dessa i centrum på ett helt annat sätt än vid
traditionell brottslighet. Näringslagstiftningen riktar sig i första
hand till juridiska personer. Aktsamhetsbedömningarna sker främst
i förhållande till verksamheten inte till de enskilda personerna som
deltar i denna. Ansvarsbedömningen kommer i allt väsentligt att bli
densamma oberoende av om straffet riktas mot någon enskild eller
mot den juridiska personen som sådan. Ett straffansvar för juridiska
personer är inte ett straffansvar utan klander.

I likhet med vad man på den traditionella brottslighetens område
kunde se före upplysningstiden kan vi idag på det näringsreglerande
området se tendenser till sanktionssystem som inte förutsätter klan-
der och som också i andra hänseenden avviker från de rättssäker-
hetsgarantier som omger straffrätten. Straffansvar för juridiska per-
soner innebär en avvikelse från det mönster som ligger i det klas-
siska brottsbegreppet. Begreppet har dock knappast något egenvärde
och från teoretiska utgångspunkter kan det kritiseras i många hän-
seenden. Om vi idag vill värna de rättsstatliga principer som legat till
grund för det klassiska brottsbegreppet finns det goda skäl för att
förorda att sanktioner mot juridiska personer i princip bör ske ge-
nom straff.